

A VÁNDORLÁS MINT KULTURÁLIS JELENSÉG¹

GYÁNI GÁBOR

A vándorlás tömegjelenséggé válását hosszú időn keresztül elsősorban vagy egyes-egyedül az anyagi motivációk nyilvánvaló hatásával magyarázták. A közbeszédben, de a tudományos gondolkodásban egyaránt a szegénység vándorlásra készítető erejéről adtak számot, adottnak vették tehát, hogy közvetlenül az anyagi életviszonyok a felelősek a tömeges városba áramlásért vagy az amerikai kivándorlásért. Az utóbbi négy évtizedben alapvetően megváltozott e tekintetben a helyzet; megérlelődött ugyanis az a felismerés, hogy bár gazdasági készítetések álltak és állnak a migráció mögött, elsőrendűen azonban az anyagi érdekeket közvetítő motivációs mechanizmusok szabják meg a vándorlási folyamatok intenzitását, irányát és kisebb-nagyobb hatókörét. Már akkor, amikor megkülönböztették egymástól a *push* és *pull* tényezők szerepét a vándormozgalom előidézésében (és fenntartásában), egyszeriben megnyílt az út mindazon értelmezés előtt, mely szerint szinte sohasem az anyagi természetű taszítóerő, végső soron tehát nem pusztán a szegénység vagy az elszegényedés a vándorlásra készítető döntő körülmény. Hozzá kell tenni: a közgazdászok már az 1920-as évektől éltek a push és pull tényezők közti megkülönböztetés lehetőségével (vö. *H. Runblom–H. Norman* (eds.) 1976), a szóban forgó fogalmi distinkció a történeti irodalomba azonban némileg megkésve, csak az 1960-as években szivárgott be (*Puskás* 1982). Nem véletlen tehát, ha a migráció push-pull alapokon nyugvó értelmezése implicite, sőt olykor nyíltan a költség-haszon (cost-benefit) elemzés szempontrendszerét alkalmazta e társadalmi jelenségre. Így válhatott idővel a *láncmigráció* közkeletű koncepcióvá; ez egyrészt azt sugallja, hogy ha talán kezdettől nem is, egy bizonyos idő eltelte után azonban minden bizonnyal a lehetséges vándorlási célpontok indukálják a vándorlást; másrészt pedig azt sugallja, hogy nem vagy nem elsősorban az anyagi természetű készítetések hatnak az egyén migrációs döntéseire.

Így kerül végül mindinkább előtérbe a *migráns hálózatok* elmélete, melyet *Charles Tilly áthelyezett hálózatok* névvel illet (*Tilly* 2001), és amit a történetírásban *Rudolph Vecoli* 1960-as évekbeli kezdeményezését (*Vecoli* 1964) gyümölcsöztetve két évtizeddel később *John Bodnar* alkalmaz történeti terepen.

¹ A tanulmány az 5/0084/2002 sz. „A magyarországi bevándorlás” c. NKFP projekt keretében készült.

A hálózatzelmélet ugyanakkor változatlanul a költség-haszon elv alapján áll. Jól példázza ezt a fogalom definícióját illető nem túl régi megfogalmazás. „A migráns hálózatok olyan interperszonális kapcsolatoknak a láncolatát jelentik, amelyek a migránsok, korábbi migránsok és a nem migránsok között szövődnek a származási és a célországban, a rokonsági, barátsági kötelékeken és a kibocsátó, eredeti közösséghez fűződő szálakon keresztül. Ezek fokozzák a nemzetközi mozgás valószínűségét, mert csökkentik a költözködés költségét és kockázatát, és növelik a migráció várható nettó hozamát.” (*Massey–Arango–Hugo–Kouaouci Pellegrino–Taylor* 2001).

A magyarázó modellek röviden felvázolt átalakulásával szorosan együtt járt, hogy a vándormozgalom kutatása egyre kevésbé kezeli a közösségeket vagy más makrocsoportokat (pl. a társadalmi osztályokat), a migráció alanyaiként, a figyelme ugyanis mindinkább az egyes ember felé fordul, következésképpen a migráns személyisége válik számára a fő tudományos problémává. A perspektíva ebből fakadó leszűkülése a szociológiai, valamint a pszichológiai magyarázó elméletek felbukkanásának kedvezett. A vándorlás szociológiai indíttatású magyarázata során többnyire abból indultak ki, hogy ezen interaktív folyamatnak nem az elszigetelt egyén, hanem az a valaki az alanya, aki mélyen beleágyazódik a szocializációs folyamatokba; ez utóbbiak pedig a kulturális, a társadalmi, valamint a személyes rendszerek síkján fejtik ki a maguk hatását (vö. *Runblom–Norman* (eds.) 1976).

A Parsons-féle strukturális-funkcionális szociológiai szemléletet alkalmazó megközelítés nagy hangsúlyt helyezett az iménti rendszerek kapcsán a norma, a státusz szerep és az intézmény fogalmainak az elemzésére; tette ezt, mivel az uralkodó felfogás szerint mindezek változásai akár a kibocsátó, akár pedig a befogadó oldalon kellő magyarázatot adhatnak a vándorlási jelenségek változásaira.

A vándorlásra ezúttal hatást gyakorló multiplikátor effektusok pszichológiai értelmezése sem tűnt tehát teljesen járhatatlan útnak. A fogalmi kiindulópont ez esetben úgy szólt: ki, mikor, hogyan dolgozta fel a vándorlásra készítető, illetve a vándorlásra csábító külső hatásokat. A vándorló és persze a potenciális vándorló személyiségjegyei kerültek ilyenformán középpontba, mely tényezők állítólag jól megvilágíthatják a vándorlás szelektivitását. A szelektivitásnak, természetesen, megvannak az egyénen kívüli, az egyén feletti szférában rejlő, közgazdasági és szociológiai jellegű okai is, ám – vallották – nem hagyhatók többé figyelmen kívül a tisztán és elsődlegesen kulturális (olykor mondhatni lelki) hatótényezők sem.²

S e ponton nyomban tovább is léphetünk a vándorlás, mint kulturális jelenség természetét firtatva. Ha feltesszük, hogy a fizikai helyváltogatás olyan egyéni döntések sorozata, amely kulturális hatótényezők derivátumaként is

² Egy példa: *K. Söderberg* 1977: 127–155.

értelmezhető, akkor a nem kevésbé épp a vándorlás eredményeként keletkező nagyfokú társadalmi keveredés, amilyen az etnikai pluralizmus vagy a nagyvárosi diverzitás, további sorsa veti fel számunkra a kulturális magyarázat szükségességét.

Történetileg tekintve a felfokozott belső és interregionális (sőt interkontinentális) vándormozgalom első nagy hulláma a 19. századra, arra az időszakra esett tehát, amely a modern európai nemzet megteremtésének, illetve a nemzetállam-építést célzó erőfeszítéseknek is helyt adott. Mindezen folyamatok egyik döntő mozzanatát – *Ernest Gellner* tézisének magunkévá téve – abban látjuk, hogy a piaci gazdaság, a polgári társadalom, valamint az alkotmányos-liberális állam triászában kikristályosodó modernitás előfeltételezi, egyszersmind elő is segíti a kulturális egyneműsödést (*Gellner* 1983). A folytonos növekedési kényszer, fejti ki *Gellner* egyik rövidebb írásában, a hagyományok szakadatlan megtagadására, vagyis véget nem érő újításra-megújulásra szorítja mindezen társadalmakat. „Az innováció előfeltétele a szüntelen foglalkozási mobilitás... Az eltérő munkahelyek közötti mozgás képessége és – esetenként – a más társadalmi pozícióban levő emberekkel történő kommunikálás és együttműködés azt kívánja meg egy ilyen társadalom tagjaitól, hogy képesek legyenek szóban és írásban formális, pontos, kontextustól független módon kommunikálni – más szóval művelt, írástudó, az üzenetek rendezett, normákhoz igazodó előadására képes emberek kell hogy legyenek... A modern társadalom tagjának általános jellemzői: írástudó, mobil, formálisan egyenlő; mindezt áthatja a merőben képlekeny, folytonos, úgymond részeire esett egyenlőtlenség és egy közös homogén kultúra, melyet az írni-olvasni tudás hordoz, és az iskola sajátított el.” (*Gellner* 1995).

Bárhogy értékeljük is *Gellner* széles körökben vitatott, ennek ellenére ma már kanonizált nemzet fogalmát,³ amely tehát modernitást és kulturális homogenizálódást köt szorosan össze egymással, nem kétséges, hogy a modern nemzetfejlődés és a vándorlás közt sem merőben véletlen időbeli egybeesés teremt igen közeli kapcsolatot. Ha a modernitás annyi, mint hirtelen felgyorsuló urbanizáció, kommercializálódás, iparosodás, valamint a jogegyenlőség (és vele együtt az egyéni szabadság) kiterjesztése, akkor a tömeges vándorlás elválaszthatatlan része ezeknek a folyamatoknak. Márpedig, ha ez így van, akkor nehéz elhessegetni magunktól a gyanút, hogy a vándorlás által (is) gerjesztett modernizáció a kulturális modernitás (de persze nem a kulturális modernség vagy modernizmus) révén valósul vagy valósulhat meg. S itt nem az állam, mint modern nemzetállam e célok szolgálatába állított kényszerasszimilációjáról van elsősorban szó, nem az tehát ezúttal a fő kérdés, aminek rendszerint a politikatörténet szokott különösen nagy figyelmet szentelni. A „nemzetiségpolitikai” történetírói diskurzus ugyanis az utólag sikeres (tehát a 20. században érvénye-

³ Vö. *J. A. Hall* 1995, különösen 10–12.

sülő) nemzetállam-építő törekvések prizmáján át szemlélődik, midőn szigorúan megbélyegzi és a történetileg retrográd jelzőjével látja el azt, ami a liberalizmus nemzeti-kisebbségi kérdés iránti 19. századi valóban nagyfokú érzéketlenségét tanúsítja. Holott a gellneri nemzet fogalom alapján, a múltnak így tekintett kontextusában, magyarul: a modernitáshoz, e ma is nagyra tartott történelmi fejleményhez való közvetlen hozzájárulása folytán az integráció – asszimilációként bekövetkező (s döntően nem az állami akarataként kiteljesedő) – folyamata „természetes” dolognak tűnik, s akár még pozitív módon is értékelhető.

Olyan történelmi konstellációban merül fel ez idő tájt a nemzeti integráció, a nemzetiesítés sürgető szükséglete, amikor a tömeges vándormozgalom a korábbiakhoz képest feltűnően intenzív; ami azt eredményezi, hogy ezáltal feltűnően megszorodnak a dezintegráció lehetséges társadalmi forrásai. Legalábbis, ha a ki- és bevándorlók etnikai és egyéb kulturális közösségi meghatározottságait tartjuk leginkább szem előtt. A helyzet vitathatatlanul paradox volta abból ered tehát, hogy miután a nemzet mint „elképzelt közösség” (Benedict Anderson) létrehozása a *belefoglalás* és a *kirekesztés* egyidejű alkalmazásával történik, a vándorlók szüntelenül próba elé állítják mind a befoglalás, mind a kirekesztés „iparosait”, (melyek közül a korabeli – liberális – nemzetállam csupán az egyik szereplő), s mind pedig önnön magukat.

Ez az utóbbi éppoly életbevágóan fontos körülmény, mint az előbb említett, hiszen a tényleges vagy szimbolikus migránsok maguk is folyton válaszút elé kerülnek a felettébb kiélezett helyzetben. A dilemma számukra így szól: vagy integrálódnak és akkor megadják ennek a betagozódásnak az árát (még ha az eredetinel jóval kedvezőbb mobilitási esélyeket is nyernek cserébe), vagy nem integrálódnak, akkor viszont meg kell adniuk az ebből a kívülmaradásból szükségképpen adódó árat, aminek mobilitási esélyeik kétségtelen beszűkülése vagy ellehetetlenülése a legfőbb következménye.

A beolvadás és a kívülmaradás szempontjából kivételesen komoly súlya van tehát a migráció mellett meghozott egyéni döntésnek, mivel egy ilyen elhatározás ugyancsak megkönnyíti (mindenesetre jelentékenyen megkönnyítheti), még ha nem is eredményezi automatikusan a nemzeti asszimiláció folyamatába való tevőleges bekapcsolódást. A vándorlástól való feltűnő tartózkodás, ezzel szemben, kellő védettséget biztosít mindenki számára bármiféle nemzeti befoglalással szemben. Nem csupán a többségi (nemzeti) közösség választása jön vagy jöhet ezúttal szóba, amint azt a hazai szlovákok amerikai kivándorlása oly ékesszólóan bizonyítja; ők ugyanis – kivándorlásuk következményeként – a szlovák nemzeti öntudatosodás élesztőivé váltak.⁴ Tőlük eltérően a szembetűnően mozgékony hazai zsidóság (már persze csak az a része, amelyik valóban nagy fizikai – és társadalmi – mozgékonyaságról tett tanúbizonyságot) a könnyen asszimilálódó, vagyis a nemzeti befoglalásra önként vállalkozó s együtt-

⁴ A bő irodalomból l. például *L. Tajták* 1990. 86–87.

tal arra immár érett „idegenek” esetét látszik példázni. Az ellenkező pólust testesíti meg ugyanakkor a fizikai immobilitás nagy fokával kiemelkedő hazai románság, illetve a ruténság, amely úgyszólván semmiféle nemzeti belefoglalás iránt nem mutat a dualizmus idején különösebb fogékonyságot (Karády 1997). Ennek a képletnek az eredményét rögzíti a népiségtörténész Szabó István éles szemmel az elsőként az 1940-es évek derekán publikált, ám mindmáig alapvető művében: „az asszimiláció a nemzetiségi területeket lényegesen nem érintette, a vonalak észrevehetően nem mozdultak el...” (Szabó 1990).

A nemzetiségpolitikák tényleges hatékonyságának – vonhatjuk le immár következtetésünket – az egyes lokális etnikai közösségek kulturális ellenálló képessége és ezen szándékai szabják meg a társadalmi korlátait. Ugyanerre a következtetésre jutott *Gérard Noiriel* is az olvasztótégely francia verziójának, a francia nemzeti asszimiláció, mint kikényszerített integráció nagy hagyományú tézisének a felülvizsgálatát célzó munkájában (Noiriel 1996).

A vándorlás – foglaljuk össze röviden az eddigi gondolatmenet mondanivalóját – semmiképp sem intézhető el mint pusztán egy kifejezetten munkaerőpiaci allokációs probléma, ahogy ezt gyakran tette és teszi olykor még ma is a történeti irodalom, amikor az amerikai kivándorlás vagy a városbaözlés folyamatait értelmezi; és nem is fogható fel csupán meghatározott következményekkel járó település- és népesedéstörténeti fejleményként, ahogy a társadalomtörténet is nemegyszer teszi a kérdést érintve. Álláspontunk szerint a vándorlás (és nem feltétlenül kivétel ez alól még a kivándorlás sem) olyasmi tehát, aminek a társadalmi integráció múltja szempontjából is megvan a maga külön nagy történelmi jelentősége. Az elvándorlás – ennek megfelelően – felfogható tehát úgy (is), mint a nemzeti asszimiláció mellett naponta meghozott (többnyire persze öntudatlan) egyéni döntések jól látható eredménye; amit a legkevésbé sem befolyásol, hogy ténylegesen is bekövetkezett-e (többnyire azonban majd csak a többedik generációban) a teljes nemzeti belefoglalás, a „nemzeti asszimiláció”.

Ha iménti feltevésünk helyes, akkor a korábban paradoxonként említett lát-szólagos ellentmondás nem is igazi ellentmondás. Azt mondtuk ugyanis, hogy történetesen akkor öltötte a legnagyobb méreteket a népesség fizikai mozgása, amikor a nemzeti tartalmú és a minél teljesebb társadalmi integráció iránti igény is a legégetőbb szükségletté nőtte ki magát. A rá következő gondolatmenet szerint viszont a vándorlási hajlam felerősödését a fokozott nemzeti asszimilációs elvárásra (vagy csak készítésre) adott pozitív válaszként lehet vagy kell értékelni, függetlenül attól, hogy melyek voltak ténylegesen az egyes egyén vándorlásra ösztökélő esetenkénti indítékai (pl. a magasabb kereset, a pusztta megélhetés lehetősége vagy a személyes szabadság máshol elérhető magasabb foka).

A kulturális egyöntetűsítés vagy homogenizálódás akkor és ott kecsegtet tehát a legnagyobb sikerrel, amikor és ahol a kevertség, a szociális sokféleség is a

legnagyobb mértéket éri – így mindenekelőtt a migráció lázában élő nagyvárosok és egyáltalán a városok asszimilációs kohójában. Ezt az összefüggést már Szabó István felismerte, kijelentve: „a modern városok... nyitott kapuikkal és messze sugárzó vonzó hatásukkal valóságos keverő medencék, melyekben a népi kiegyenlítődésnek hatékony tényezői működnek” (Szabó 1990). Ebből a látószögből nézve a vándorlás éppenséggel a kulturális ellenállás gyengülésének egyik igencsak kézzelfogható bizonyítéka. A migráció kulturális jelenségeként való szemlélete ez esetben azt jelenti tehát, hogy a vándorló magatartást választók stratégiai döntést hoznak a társadalmi integráció kérdésében velük szemben támasztott elvárások ügyében és így oldják meg a maradni vagy továbbállni kínzó, közvetlenül azonban csak gazdasági megfontolásokat sejtető dilemmáját.

Ennek ellenére sem gondolom azonban, hogy a migráció mint kulturális jelenség ezen koncepciója teljes mértékben független lenne mindenféle történelmi kontextustól. Tézisem szerint kizárólag a 19. századi értelemben vett nemzeti integrációs törekvések összefüggésében van vagy lehet a vándorlásnak így felfogott kulturális töltése. A vándorlásnak tulajdonított eme kulturális funkciót vagy inkább kulturális értelmet ugyanakkor nem kifejezetten a manifeszt, sokkal inkább a látens funkció betöltésére alkalmas voltában határozom meg, úgy ahogy az iménti fogalmakat Merton használta, nevezetesen: manifeszt funkció az, aminek a tett célra irányultságát vezető szándék is a részét képezi; s látens funkció az, aminél a tett nem szándékolt és nem felismert következményekre is vezet (Merton 1980).

A 20. században és kivált a nem kifejezetten az európai nemzetfejlődést példázó Észak-Amerikában (Kanada, USA) a vándormozgalom többnyire már nem is képes betölteni sem nyílt, sem látens formájában ezt a vándorlásnak tulajdonított kulturális funkciót. Éppen ebben áll mind az *olvasztótégely*, mind pedig a *kulturális pluralizmus* névvel illetett asszimilációs modellek fő jelentése. Az olvasztótégely esetében az integráció ugyanis többé nem az egyoldalú (tehát a felülről diktált, mindenesetre az egyetlen követendő modellhez igazított) beolvadás (belefoglalás) diktátumához igazodik, hanem a sokféleségből összeadódó, az egymással való keveredés útján keletkező új nemzeti entitást ismeri el mint érvényes kánont. A kulturális pluralizmus pedig már akkulturációt sem követel a migránsok nagy tömegeitől, és nagy teret enged az etnikai enklávék létezésének, valamint a rájuk (is) épülő, strukturálisan különálló résztársadalmaknak. Valójában nem is teljesen helytálló, ha asszimilációról beszélünk itt, hiszen nem hat már többé a belefoglalás és a kirekesztés szabályai szerinti adaptáció kívánalma.⁵ Innen ered, hogy a bevándorlás amerikai kutatói mind gyakrabban beszélnek csupán *incorporation*-ról (Pedrazza-Baily 1990). Ez azokat a társadalmi integrációs fejleményeket hivatott kifejezni, me-

⁵ Vö. Gordon M. M. 1964, különösen az 5. és 6. fejezet.

lyekkel a nyugat-európaiaknak is meg kellett már ismerkedniük az elmúlt fél évszázad során (gondoljunk a németországi törökökre, Anglia indiai és pakisztáni közösségeire, vagy Franciaország arab lakosságára), de amelyek a mi számunkra sem számítanak már teljesen ismeretlennek – gondoljunk csak a kínai bevándorlók magyarországi közösségére (Nyíri 2000).

IRODALOM

- Bodnar, John* (1985): *The Transplanted. A History of Immigrants in Urban America*, Indiana University Press, Bloomington.
- Gellner, Ernest* (1995): A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája. In: *Bretter Zoltán–Deák Ágnes* (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 188–213.
- Gellner, Ernest* (1983): *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford.
- Gordon, Milton M.* (1964): *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins*. Oxford University Press, New York.
- Hall, John A.* (1995): Nationalisms, classified and explained. In: *Sukumar Periwál*, ed. *Notions of Nationalism*. Central European University Press, Budapest – London – New York, 8–34.
- Karády Viktor* (1997): Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? In: *Uő.*: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció*. Tanulmányok. Cserépfalvi, Budapest, 151–196.
- Merton Robert K.* (1980): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat, Budapest.
- Noiriel Gérard* (1996): *The French Melting Pot. Immigration, Citizenship, and National Identity*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Nyíri Pál* (2000): Kivándorolni hazafias? Peking szerepe a kínai diaszpóra identitásépítésében. In: *Sík Endre–Tóth Judit* (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA PTI, Budapest, 82–91.
- Pedrazza-Baily, Silvia* (1990): Immigration research: a conceptual map. *Social Science History*, 14, 1.
- Puskás Julianna* (1982): *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Runblom, Harald–Norman, Hans* (eds.) (1976): *From Sweden to America. A History of the Migration*, University of Minnesota Press - University of Uppsala, Minneapolis - Uppsala.
- Söderberg, Kjell.* (1977): Personal characteristics and selective migration. *American Studies in Scandinavia*, 9, 1–2, 127–155.
- Szabó István* (1990): *A magyarság életrajza*, Akadémiai Kiadó, Budapest (Reprint kiadás).
- Tajták, Ladislav* (1990): Slovak emigration: its causes and consequences. In: *Julianna Puskás*, ed. *Overseas Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880–1940*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 74–89.
- Tilly, Charles* (2001): Áthelyeződött hálózatok (részletek). In: *Sík Endre*, vál., szerk., *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 89–105.

Vecoli, R. J. (1964): Contadini in Chicago: a critique of *The Uprooted*. *Journal of American History*, 404–417.

Tárgyszó:

Vándorlás

MIGRATION AS A CULTURAL PHENOMENON